

Fehér Katalin

Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói

Hari Péter

A máramarosszigeti református kollégium fénykora az 1784 és az 1818 közötti évekre esik. Ekkor működött itt Hari Péter, az erdélyi nevelésügy méltatlanul mellőzött kiemelkedő egyénisége. A szegény sorsú diákból lett kiváló tanár és költő rendkívül sokat tett a kollégium színvonalának emeléséért, az új iskolaépület megvalósításáért. Igazi, hivatásának élő pedagógus volt, akinek életéről, tevékenységéről keveset írtak¹. Különböző levéltárakban fennmaradt leveleiből² azonban – ha töredékesen is –, de tájékozódhatunk működésének egyes területeiről.

1762-ben született Nagyidán, ahol apja református lelkész volt. 1770-től a kolozsvári református kollégiumban tanult. Olyan szegény volt diákkorában – írja jegyzőkönyvében – „hogy néhány esztendőig egy diligencia kezdetétől a végéig főtt ételt nem kóstoltam, s így néha három hónapig is egymás után csak száraz kenyeret, még azt is többnyire igen szegényt ettem.”³ Befejezve tanulmányait, 1784-ben a máramarosszigeti református kollégium conrectora lett. Miután az iskola addigi igazgatója, Nagy Mihály lelkészi hivatalt kapott Mezőtúron, Hari Pétert választották meg igazgatónak. Régi vágya volt, hogy külföldi egyetemeken képezze tovább magát, ezért mielőtt igazgatói hivatalát elfoglalta volna, 1788. július 10-én külföldi útra indult. Pesten megismerkedett Ráday Gedeonnal és Teleki Józseffel.

Teleki József, aki 1785-ben kinevezést kapott II. Józseftől a pécsi tankerület vezetésére, lelkiismeretesen végezte munkáját. Nem csak tankerülete iskoláinak ügyeivel foglalkozott, hanem élete végéig kapcsolatban állt egyes magyarországi és erdélyi református iskolákkal, pénzzel, egyéb adományokkal, de személyes tapasztalatainak átadásával is segítette őket.

Az 1780-as évek elejétől kezdve másfél évtizeden át megkülönböztetett figyelemmel kísérte a máramarosszigeti iskola sorsát. Levelezett a Máramarosszigeten élő barátjával, Csebi Pogány Lajossal, Máramaros vármegye alispánjával és a máramarosszigeti református egyházzal is. Anyagilag rendszeresen támogatta a város iskoláját, ő kezdeményezte az iskola javára Erdélyben és Magyarországon

szervezett gyűjtést, hozzá futottak be az adományok is.⁴ A gyűjtőív élén 200 forintos adománnyal Teleki József neve áll, de adományaival hozzájárult az iskola fenntartásához Bethlen Pál, Bánffi Farkas, és sok más erdélyi és magyarországi úr.

Az iskolának azonban nem pusztán pénzre volt szüksége az új épülethez, hanem az oktatás színvonalát is emelni kellett. Nánási Ábrahám, az iskola akkori professzora alkalmatlannak bizonyult hivatala betöltésére. Teleki József felfigyelt a kolozsvári református kollégium jeles diákjára, Hari Péterre, akit alkalmasnak talált a professzorságra. 1788-ban pénzsegélyt adott Harinak külföldi útjához, és azzal is támogatta őt, hogy rokona, Wartensleben Vilmos generális fiai mellé, akik akkortájt indultak külföldi egyetemekre, kísérőül ajánlotta.

Bécsi tartózkodásuk alatt írta Hari két verses valláserkölcsi munkáját. (Egy teremthöz felemelkedett elmének szabad gondolkozásai. Bécs, 1789; Erkölcsei és mezei három énekek. Bécs, 1789.) Az első művet Wartenslebenné Teleki Klárának ajánlotta, aki anyagilag szintén támogatta a fiatal tanár külföldi útját. Így elindulhatott a Wartensleben fiúk kíséretében Németországba, majd Belgiumba.

A jénai és a göttingai egyetemet látogatta, ahol Teleki útmutatásai szerint teológiát, metafizikát, természettudományi tárgyakat és pedagógiát hallgatott. Fennmaradt levelei arról tanúskodnak, hogy igen komolyan készült tanári munkájára. Érdemes idézni egy levelének néhány mondatát, melyek megvilágítják Hari pedagógiai érdeklődését: „Mindenütt ahol el jöttünk a mint csak lehetett figyelmes szemmel meg néztem... és elmélkedtem magamnak rólla, mindenkor eszembe jutván, hogy ez a legfőbb kötelességem, hogy gyűjtssek magamnak olyan ismereteket, amennyire gyenge tehetségeim engedik, amellyekkel valaha, ha csak alkalmatosságom lessz tudjak közönséges haszonra szolgálni. Ezek az én elmélkedéseim... tétettek néha a Metaphsicaí, néha Theologiai, néha oconomiai, néha Paedagogikai Tudományokra. Itt helyben is az effélékre jó alkalmatosságom vagyon, mivel az itten való igen szép Gimnasiumban igen derék Professzorok vagynak, s némellyekkel közülek már isméretséget vevén, fenn maradt időtskémet a velek való hasznos beszélgetésekkel tölttem el. Van itt szép naturális Cabinét, szép Botanicum, szép phisicum instrumentumokkal, szép Bibliotheca. A Professzorok derék barátságos emberek, úgy hogy eggy létni s tanulni szerető embernek volna itt hasznos idő töltése jó darab ideig.”⁵

1792 augusztusában tért vissza Máramarosszigetre. Ettől az időponttól kezdve egész életén át minden erejét és idejét az iskolának szentelte. Mivel az

iskola épülete igen rossz állapotban volt, Hari Péter Teleki Józseffel együttműködve elhatározta, hogy új épületet emeltet. Komoly összeghez jutott az iskola a Székely Ádám (az első Locke fordítónk) hagyatékából is. 7000 forintot fordítottak ebből a gimnázium új épületéhez vásárolandó telekre.⁶

A gimnázium új épületének terveit levelekben részletesen megvitatták. Az emeletes épület felső szintjére tervezték az auditoriumot, a könyvtárat és a természettudományi szertárat. Ez utóbbit Hari szorgalmazta, talán éppen a Karlsruheban látott „szép naturalis cabinét, és a szép phisicum” mintájára. A szertár felszerelését Teleki József ajándékozta az iskolának.⁷

1802-ben tették le az új épület alapkövét, és jelképesnek tekinthető az a tény, hogy ugyanebben az évben Hari új tanulmányi rendet vezetett be. Átszervezte az iskolában folyó oktatás tartalmi és módszertani rendjét, valamint a nevelést is új alapokra helyezte. Az új elveket rendszerbe foglalta, és 1802-ben a következő cím alatt jelentette meg Kolozsváron: „A szigethi h. vallástételt tartók főoskolájának tanításbeli systemája. A tanuló s tanító ifjúság könnyebbítésére s vezéreltetésére. Kiadta Hari Péter mint a nevezett oskola Rectora, egyik professora, s a nevelésnek egyik igazgatója.”

Hari szerint a nevelés célja a humanitás. „Az embernek arra kell törekednie, hogy emberséges legyen, vagy más szóval mentől inkább közeledhessen ahhoz a tökéletességhez, mely az emberi természetbe kinek kinek a maga alkalmatossága szerint eshetik, mellyet úgy ér el, ha belőlle erköltsi és értelembeli kimívelést vésszen, kívül pedig olly díszesen viseli magát, hogy minden kimívelt embernek tessen. – Erre kell tehát a Gyermek s Ifjak nevelésében mindenkor nézni.”⁸

A nevelésnek minden területét számba veszi, de legfontosabbnak az erkölcsi nevelést tartja. Azt vallja, hogy „a ki ebben sokat csinál, a tudományos neveléssel is sokkal jobban halad.”⁹ A legfőbb erkölcsi parancs, melyre a gyermekeket meg kell tanítani, az isten tisztelete és az emberek szeretete és tisztelete. Itt minden ember szeretetére és tiszteletére gondol Hari. Ellentétben kora sokszor felekezeti elfogultságtól átítatott nevelési elveivel, ő igyekezett tanítványait az egyetemes emberi értékek megbecsülésére és követésére nevelni.

Hari elveti a „szolgai meghunyászkodást”, bátorságra, szabad véleményalkotásra, egyenességre kívánja nevelni tanítványait, de oly módon, hogy mások véleményét, nézeteit, hitét mindenkor tiszteletben tartsák. (Ennek szép példája, mikor Hari igazgatósága idején leégett Máramarossziget másik iskolájának, a piaristák által vezetett gimnáziumnak az épülete és a rendház is. Hari felekezetének

előjáróit megnyerve az ügynek, felajánlotta a piaristáknak a református templom és az iskolaépület használatát, így a tanév a szokott rendben folyhatott tovább a katolikus tanulók számára is. A két iskola tanárai és növendékei később is rendszeresen részt vettek egymás ünnepein.)

A testi nevelést csaknem ugyanolyan fontosnak tartja a szerző, mint az erkölcsi nevelést. Elvei a következők: „A Test a Léleknek eszköze, mellyel mind magának tapasztalást gyűjt; mind pedig munkálkodik: erre nézve a Testnek egészséges lételére igen nagyon kell figyelmezní. Szükség van erre nézve a tanítást úgy mérsékelni, hogy az elme nagyon ne fáradjon; mellyet nagyon segít a tárgyaknak okos tserélgetése: szükség néha nyugodalomra, vagy játékra, vagy tisztességes testgyakorlásra időt engedni; sőt a Tanító okosan kormányozza is ezeket.”¹⁰ Éppen ezért tehát különös gondot kell fordítani a test épségére. Rendszeres testgyakorlást javasol a tanulók számára, emellett gondol a játékra is. Felhívja a tanítók figyelmét arra, hogy a gyermekek játékaiba soha ne avatkozzék bele, s ha mégis ezt szükségesnek látja, tegye úgy, hogy a gyermek ne vegye észre. Azt is fontosnak tarja a szerző, hogy ne terheljék túl a tanulókat az iskolai munkával, engedjenek nekik időt elegendő pihenésre.

Az értelmi nevelés fő elve Hari szerint az, hogy az elme „minden tehetségei lassankint s erőltetés nélkül fejlődjenek.” Egyik területet azonban a másik hátrányára vagy a test kárára fejleszteni nem szabad. Mint felvilágosult nevelő, Hari felismeri, hogy kora szokásaival ellentétben nem az emlékező, hanem az „ítélő tehetség” fejlesztése a legfontosabb feladat az értelmi nevelés terén. „A gyermek először is anyai nyelvén tanuljon, azaz ismerkedjék meg anyai nyelvén a tudományok főbb vonásaival s így ha tovább nem tanul is, mégis hasznos és okos ember lehet; könnyebben, unalom nélkül tanul, mert érti amit tanul; s későbbben is értelmesebb ember lesz s a dolgokra s egyes jelenségekre jobban fog figyelmezní s azok felett itélni.”¹¹ Az értelmetlen magolás ellen küzdve azt is hangsúlyozza, hogy a természetből kiindulva kell az oktatást kezdeni. Rousseau nyomán úgy véli, hogy a könyvekben lévő ismeretek önmagukban nem elegendők a dolgok megértéséhez, mindenképp a természetet kell tanulmányozni. „A kincsestárba kulccsal kell bemenni, de a kulcs nem kincstár: így van a könyvekkel is. A természetet és a dolgot magát kell tanulni, ennek kulcsai a tudományok; melyeknek ismét magyarázóí a jó könyvek.”¹² A „regulák ne elül járjanak – vallja Hari –, hanem a példák után”.

A szerző azonban rendkívül fontosnak tartja az olvasást is. Nézete szerint már a 8–10 éves gyermekeket is rá lehet szoktatni az olvasásra, de az olvasmányokat jól kell megválasztani. Hari jó néhány olvasmányt ajánl a fiataloknak. A felsorolt művek a korszak legkiválóbb és legmodernebb munkái, melyek fordítások, vagy magyar szerzőktől származnak. Ajánlja Salzman Okosdi Sebestyén című művét (mely magyarul 1797-ben jelent meg Kassán Igaz Simon fordításában), Campe: Amerika felfedezéséről írott munkáját is hasznos olvasmánynak tartja Hari a gyermekek számára. Ez a mű magyarul 1793-ban látott napvilágot Kolozsváron. (Amerikának föltalálásáról a gyermekek és ifjak kedvéért. Campe J. H. által íratott hasznos és kedves könyv, melyt némely hazájok nyelvén gyönyörködők magyarra fordítottak. I–III. db. földabroszokkal. Kolozsvártt 1793). A magyar szerzők művei közül Péczeli József „Henriás” című, 1786-ban megjelent könyvét és „Haszonnal mulattató mesék” címmel 1788-ban napvilágot látott munkáját javasolja a tanulók olvasmányául Hari. Ajánlja Budai Ézsaiás (Régi tudós világ története, 1802) és Gvadányi József (A világnak közönséges története, 1796) történeti munkáit.

Az értelmi neveléssel kapcsolatban szól Hari a tanítási-tanulási módszerekről. A módszerek megválasztásakor a következőkre kell ügyelnie a tanítónak. „Az erőltetés a tanulásnál nem szenvedhető. Szerettesd meg a gyermekkel a tanulást, ha akarod, hogy jól elé menjen: ez is pedig éppen az által érődik-el, ha értelemmel tanul; mert minden nap előmenetelét önnön maga érezvén szükségképpen abból gyönyörűséget vészen.”¹⁴ Fontosnak tartja a szerző azt is, hogy a tanár mindig legyen tekintettel az egyes tanulók életkorára és értelmi fejlettségére. „Mérd meg a tehetségeit is, hogy mit bírhat-el; és soha ereje felett semmit tölle ne kívánj.”

Igen lényegesnek tartja Hari az esztétikai nevelést is. Ennek eszköze a szépírás, a rajzolás és festés, valamint a zene tanítása. A zene az „erkölcsök szelídülését” is eredményezi.

A szerző szerint a háziipar bizonyos ágainak oktatása is helyet kaphatna az iskolák tananyagában. A faragás, metszés, esztergályozás, hasznos dolgok „melyet, a ki tud, annak különösebb megkülönböztetése leszen”.¹⁵

A vallásos nevelésről nincs különösebben szó Hari rendszerében. Nála inkább a vallásos érzés a fontos, nem pedig a vallás tételes ismerete.

A szerző kitér a jutalmazás és büntetés kérdéseire is. Nézete szerint „mentől inkább kimíveltetik a szív és értelem, annál kevesebb szükség lesz a fenyítékre, de mivel egészen elkerülni nem lehet, olyan legyen az, hogy a testnek ne

ártson, s a szívnek használjon.¹⁶ Aki pedig a fenyítéket használja, úgy használja azt, hogy a fenyítéket kapó mindörökké helyben hagyassa, mihelyt a megértésre jut; s az indulat megszűnik. A büntetésnek s a jutalomnak célja egyedül a megjobbulás. Vigyázni kell, hogy az ifjú ne szokjék jutalomért vagy dicséretért teljesíteni kötelességét. A verést el kell távoztatni.”¹⁷ A fenyítékben meg kell különböztetni „a tanulásért valót, az erkölcsért valótól” – véli Hari.

Az utóbbiban kell keményebbnek lenni. „A tanulás dolgában nem is kell fenyíteni senkit, kivéven az intést; ha csak ki nem jó, hogy valaki korhelysége s engedetlensége miatt nem tanul. Ekkor meg kell büntetni a korhelységet.”¹⁸

A mű neveléelméleti része után a szerző a máramarosszigeti iskola szervezetét ismerteti. Nyolc „classis”-t tervezett, melyet egy négyosztályú teológiai tanfolyam is követ. A teológiai tanfolyamon pedagógiát is tanított Hari, a művében lefektetett nevelési elveket közvetítette a diákoknak, akik mielőtt papi pályára léptek, néhány évig tanítói hivatalt is viseltek.

Érdekes és új vonása Hari „systemá”-jának, hogy a tanárok számára minden héten, szerdán 10 órára összejevetelt írt elő. Ezekben a tanácskozásokon nevelési és oktatási kérdéseket, fegyelmi eseteket tárgyaltak meg, valamint közösen elemezték a tanulók írásbeli munkáit.

A műben lefektetett nevelés- és oktatáselméleti elvek korszerű ismereteket nyújtottak azoknak a tanulóknak, akik a máramarosszigeti kollégium elvégzése után tanítói pályára mentek.

Hosszú pályafutása alatt bizonyára számos tanító került ki keze alól felvilágosult pedagógiai eszmékkel felvértezve az erdélyi falvak iskoláiba.

Harit általános elismerés és tisztelet övezte nevelői munkájáért. 1828. január 1-én bekövetkezett halála után a Tudományos Gyűjtemény nekrológja elismerő szavakkal emlékezett meg róla: „...mintegy harminc esztendőig az ifjúság értelembeli és erkölcsi művelésében fáradozó munkás férfiú ... Ts. Bethleni Hary Péter Úr, ki minekutána az emberi hivatalok közt legnemesebb, de egyszersmind legsúlyosabb pályára u.m. a Tanítói Hivatalra szükséges esméreteket megszerezte volna, a Szigeti Refor. Lyceumnak tanítójává lett, mellyet olly virágzásba hozott, hogy hazánk ezen vég szegletét még a távolabb lévő Vármegyebeli ifjúság is meglátogatta tanulás végett.”¹⁹

Születésének 100. évfordulóján az általa felvirágoztatott iskola tanárai és tanulói kegyelettel idézték fel emlékét. „Míg áll Sziget, míg áll ez iskolája, csak áldással említheti Harit” mondta megemlékező versében az iskola akkori tanára, Szathmáry Károly.²⁰

Jegyzetek

1. Hari Péter pedagógiai munkásságáról ír: [Szathmáry Károly] *Bethleni Hari Péter emlékezete*. Máramarossziget, 1861.; Kiss Áron: Bethleni Hari Péter nevelési elvei. Magyar Paedagógiai Szemle. 1881, 113–116. p.; Fehér Katalin: *Egy erdélyi pedagógiai kézikönyv 1802-ből*. Magyar Könyvszemle. 1992, 358–360. p.
2. A Magyar Országos Levéltár, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménynek Levéltára és az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi Hari Péter leveleit, melyek eddig még nem kerültek publikálásra annak ellenére, hogy többségük igen nagy művelődési, nevelési és sajtótörténeti értékkel bír.
3. Idézi: Kiss Áron: i. m., 113. p.
4. A szigeti ref. eklézsia –Teleki Józsefnek. 1781. szeptember. 3. MTAK Kézirattár. Tört. 2. r. 214. III. 89. p.; és Csebi Pogány Lajos – Teleki Józsefnek, Sziget, 1781. szeptember 30. MTAK Kézirattár. Tört. 2. r. 214. II. 35. p.
5. Hari Péter – Teleki Józsefnek. 1791. június 19. Országos Levéltár P. 654. 9. d 32.
6. (Országos Levéltár P. 654. 3. d. és 1790. április 21.; MTAK Kézirattár. Egyház és Bölcsélet. 2. r. 34. II.)
7. Vö. F. Csanak Dóra: *Két korszak határán*. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó. Budapest, 1983, 314. p.
8. Hari Péter: *A szigethi k. vallástételt tartók főiskolájának tanításbéli Systemája*. Kolozsvár, 1802, 11. p.
9. Hari Péter: i. m., 28. p.
10. Hari Péter: i. m., 31. p.
11. Hari Péter: i. m., 36. p.
12. Hari Péter: i. m., 40. p.
13. Hari Péter: i. m., 44. p.
14. Hari Péter: i. m., 46. p.
15. Hari Péter: i. m., 59. p.
16. Hari Péter: i. m., 59. p.

17. Hari Péter: i. m., 61. p.

18. Hari Péter: i. m., 28. Hari Péter: i. m., 64. p.

19. Tudományos Gyűjtemény, 1928. IX. 125.

20. [Szathmáry Károly]: *Betleni Hari Péter emlékezete*. Máramarossziget, 1861, 21. p.